

ÁLTALÁNOS ÉS KÜLÖNÖS VONÁSOK ÉLELMISZERGAZDASÁGUNK INTEGRÁCIÓS JELENSÉGEIBEN

MARILLAI VILMOS

Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest

A szocialista közgazdaságtan számára a gazdasági integráció, mint aktuális kutatási feladat, csupán az utóbbi másfél-két évtizedben vetődött fel széles (általános) értelemben: részben a termelési viszonyok és termelőerők ugrás-szerű fejlődése, részben pedig a tervszerűségi követelmények egyre gazdagabb érvényesülése következtében.

Minthogy magának az integrációnak az alapjait (legáltalánosabb értelemben) a munkamegosztás fejlődésének szerteágazó és sokrétű folyamataival összefüggésben találjuk meg, továbbá lényegét (alapmotívumát) a tervszerű előrelátás szükséglete (igénye) jelenti — ebben az értelemben az az emberi tevékenység egyik legrégibb törekvéseként értékelhető. Más kérdés, hogy ezek a törekvések viszonylag szűk körben és a mindenkori termelési viszonyok alapvető törvényszerűségeinek alávétetten törnek utat maguknak, termelik ki speciális ellentmondásaikat, s hogy a gazdasági hatékonyság fokozásában milyen színvonal elérésére képesek.

A gazdasági integrációt elemzők egy része hajlamos arra, hogy — különösen az egyes mikroszférák integrációs kapcsolatainak vizsgálata során — azt egyszerűen a termelőerők fejlődéséből levezetve kizárólag technológiai, technikai-szervezési eszköznek tekintse. Ebben a felfogásban az integráció pusztán a termelés-spezializálódása, valamint a termeléstechika fejlődése által kikényszerített (vagy a racionalitás következtében tudatosult elhatározások révén) új- és korszerű termelés-szervezési eszközként jelenik meg; olyan kézenfekvő rendező elvként, melyet korunk műszaki forradalma szélesít általánossá a termelőerők technikai-műszaki relációi között. Nem kétséges, hogy az integrációnak ez a vonása igen erőteljes, hiszen korunkban a termelés, fejlesztés, kutatás, stb. területén eddig soha nem látott specializáció megy végbe. A gazdasági integráció azonban — mint neve is mutatja — távolról sem pusztán technológiai szervezési módszer, hanem benne alapvetően fontos szerepet játszanak a gazdasági, közgazdasági tényezők, melyek viszont már előrevetítik annak a jogos feltételezését, hogy a gazdasági integráció, mint gazdasági tendencia, mélyen érinti az adott szféra termelési viszonyait.

A gazdasági integráció és termelési viszonyok kapcsolata alapvetően kettős természetű. Passzív értelemben az integráció, miközben szinte alternatívák nélkül definiálja a vertikumok termelőerőinek lehetséges egymásközi kapcsolatait, ami a technológiai folyamat „lépcsőit” jelenti, mélyreható változásokat idéz elő azok — egyébként önállóan létező — közgazdasági viszonyaiban is. Másik oldalról viszont a termelési viszonyok saját maguk képezik gyakorlati korlátait annak, amit a gazdasági integráció hatékonyságának, kiteljesedésének és harmonikus funkcionálásának szempontjából értékelhetünk.

Mindezek többszörösen érvényesek és megfigyelhetők azon integrációs jelenségek esetében, melyekben az integráció tárgya vagy az egész élelmiszer-gazdaság, vagy annak csak egy-egy ága, illetve amelyben a mezőgazdasági termelés komponensként résztvesz. Az integráció ezen a területen lényegesen több nehézségbe ütközve, még a legfejlettebb országok élelmiszer-gazdaságát is összehasonlíthatatlanul kevésbé hatotta át annyira, mint az egyéb népgazdasági ágazatokat. Ennek több lényeges oka van. Először is a biotechnikai tevékenység az emberi munka számára jelent ma sem lebecsülhető, sokszor alig csökkenthető korlátokat. Továbbmenve a mezőgazdaság termelési viszonyai, a termelés elhelyezése, az ágazatok és kultúrák termelésének fejlettségbeli differenciái, a szocialista és tőkés országokban egyaránt éreztetik hatásaikat az integrációs folyamatok korlátozott, sok problémát hordozó fejlődésében. Tárgyunk szempontjából további lényeges tényező a mezőgazdasági termelés túlnyomó hányadát produkáló szövetkezeti szektor specifikumainak figyelembevétele. A vizsgálat során ez szükségszerű, hiszen amellet, hogy a szövetkezetet úgy kell felfognunk, mint meghatározott termelési, gazdasági stb. cél elérésére létrehozott szervezetet, mint ilyen, a fejlődés kezdete óta, s a szocialista országokban (így hazánkban is) a népgazdaság tervszerű fejlődésének megindulásával különösen jól meghatározható mozgalmi törekvések érvényesítése jellemzi. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a szövetkezeti sajátosságok számbavétele az integrációs folyamatok elemzése során elsősorban nem ennek az állami (össznépi) tulajdonnal való „együttélése” miatt elengedhetetlen, hanem az egytípusság mellett a szocialista szövetkezeti mozgalom meghatározott rendeltetése célkitűzéseinek hatékony érvényesülése, kibontakoztatása szempontjából nagy fontosságú.

Indítékok

A gazdasági integráció modern értelemben vett kifejlődésének lehetőségét, egyben szükségszerűségét is a munkamegosztás felgyorsulása, a specializáció és szakosított termelés térhódítása teremtette meg. Ilyenformán — legalábbis elvileg — az árutermelés kifejlődése (amely a munkamegosztás

fejlettsége miatt az egymástól elkülönült közgazdasági mikroszférák tömegét produkálta) az alapja a gazdasági integrációnak. A tőkekonzentráció az integráció másik fontos alapfeltétele. A gazdasági integráció így tehát kettős értelemben, mint feltétel és cél jellemezhető. Egy vertikális láncolatban például ugyanis, ha valamelyik szakaszban a tőkekonzentráció kifejezetten, akkor hiányzik az integrációs erő a folyamatszabályozási elvnek vagy akaratnak a többi szakaszra való kiterjesztéséhez. Ugyanakkor az integrációs törekvés elvitathatatlan célja is a gazdasági koncentráció fokozása, illetve e fejlődés meggyorsítása. Végül nemzetgazdaságilag összességében valamely ág, ágazat integráltságáról tapasztalatilag és elvileg is csupán tervgazdasági — szocialista termelési — viszonyok között beszélhetünk, melyben a vertikumok résztvevői közti műszaki-technikai kapcsolódások csupán az integráció egyik területét jelentik. Ugyanakkor ez az integrált rendszer nem az adott ágazat részrendszereiben kialakult (vagy tudatosan formált) gazdasági integrációk mechanikus összessége, hanem a népgazdasági szintű folyamatszabályozás termelési és forgalmi szférák minden elemét átható gazdaságpolitikai koncepció és eszköz.

Célok

Mindenféle gazdasági integráció alapcélja az e kapcsolatba (láncolatba) bevont elemek tervszerű működtetése révén a gazdasági hatékonyság (gazdasági növekedés) fokozása az együttes egészében. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a gazdasági integrációban a tervszerűség és a hatékonyság indítékai általában kimutathatók, a termelési viszonyok fejlődési folyamatában azonban legtöbbször az ösztönösség konfliktusai közt halványodnak, ill. erősödnek e vonásai. Konkrétan pedig (a felszínen) mindig a szervezetek előtt álló meghatározott gazdasági cél az integrálás oka.

Tőkés termelési viszonyok között, a tőkés felhalmozás, a koncentráció és a tőke expanziója, a feltétlen piaci hatalom biztosításának, a monopolhelyzetek kialakításának hajtóereje az a sajátos motívum, amely az integrációt a gazdaság mindig újabb és újabb területeinek „meghódítására” sarkallja. Ilyenformán a tőkés gazdasági integráció az alá- és fölérendeltség viszonyait, az alávetettség és kizsákmányolás viszonyait tükrözi, termeli újra és mélyíti el az általános tendenciák mozgásirányának megfelelően. Ezért mondhatjuk, hogy az ilyen integrációkban — még ha egyes részterületein harmonikus és tervszerűségekre emlékeztető gazdasági-, műszaki kapcsolatokat biztosítanak vagy alakítottak ki — a hosszútávú, társadalmi méretű tervszerűség nem érvényesül. Mindenesetre figyelemre méltó következtetések adódnak a tőkés gazdasági cél elérésében a vertikum egészének maximális gazdasági hatékonyságára vonatkozóan. Ez pedig az, hogy a teljes vertikum maximális gazdasági hatékonysága nem, vagy nem feltétlenül jelenti valamennyi elem maximális

működtetését, hanem az egész rendszerhez mért optimumokat jelenti. A gazdasági integrációban a centralizált döntési hatalom bonyolult és sokrétű folyamatszabályozási feladatok előtt áll, amelynek minden időben és minden döntésben (pl. fejlesztéskor) a relatíve minimumban levő tényezőkhöz kell igazodnia (vagy ennek potenciálját növelnie), lévén ez meghatározó a vertikum egészének hatékonyságát tekintve. A szocialista tervszerűség számára ez elsősorban ott szolgál lényeges tanulsággal, hogy megfelelően kell értékelni és rangsorolni akár a fejlesztések elhatározásakor, akár az orientáció közgazdasági feltételeinek kialakításában — az érdekeltségi viszonyokat meghatározó szabályozók „beállítása” során — a vertikum elemeinek gazdasági ösztönzését. Ilyen alapon ugyanis a csak, vagy elsősorban a legimpulzívabb ágazatok preferálása, ill. fejlesztése a vertikum egészének hatékonysági fokában romlást, a lehetséges maximumtól alacsonyabb teljesítményt idéz elő és tesz egyáltalán lehetővé. Különösen ez a helyzet az élelmiszergazdaságban kibontakozó vagy szándékolt gazdasági integrációk esetében. Mi ennek a speciális oka?

Az élelmiszer-gazdasági integrációk, éppen a benne résztvevő elemek „technikai-gazdasági” sajátosságai következtében tökéletes viszonyok közt is lényegesen eltérő vonásokat mutatnak a nemzetgazdaság egyéb ágazataiban kialakultakéhoz képest. A specifikus vonások alapvető okát — a termelési viszonyoktól függetlenül — magában a biotechnikában kell keresnünk, melyben az emberi akarat még távolról sem függetlenül lehet a nagyszámú „tervezhetetlen” befolyásoló tényezőktől; a genetikai fejlesztés jelentős (a vertikum elemei között legjelentősebb) időszükségletétől és korlátaiktól. E tényezők egyébként nem kis jelentőségűek magán a mezőgazdasági termelésen túl, annak következményes szakaszaiban (tárolás, feldolgozás, csomagolás, forgalmazás stb.) sem. Az élelmiszer-gazdaságban lejátszódó integrációs folyamatok további lényeges befolyásoló momentuma a mezőgazdasági termelés területi elhelyezése, az ipari termeléssel szemben összehasonlíthatatlanul decentralizáltabb „nyersanyag-bázis” (melyek megnövelik a szállítási költségek jelentőségét a következményes szakaszok számára) a mezőgazdasági termelésben országonként, áganként, sőt kultúránként változó specializáltsági fok.

Szükségesnek tartjuk leszögezni, hogy valódi gazdasági integrációnak szocialista viszonyok között csak azt tekinthetjük, amely valamely meghatározott gazdasági cél elérése érdekében gazdasági indítékok alapján rendelkezik az adott vertikumra nézve egységes folyamatszabályozás tervszerű ismérveivel. Ez most már elvezet a szocialista termelési viszonyok közt működő integráció legjellemzőbb vonásainak — attribútumainak — körvonalazásához, melyben léteznek olyan elemek is, amelyek mindenféle gazdasági integrációra érvényesek, ill. amelyek a szocialista termelési viszonyok közt jelenleg még csak mint követelmények határozhatók meg.

A tervszerű gazdasági integráció attribútumai

1. A vertikum különböző elemei — a résztvevők — közti harmonikus kapcsolatok az élelmiszer-gazdaság adott ágazatában alapvetően meghatározzák a vertikum egészének gazdasági hatékonyságát, a gazdasági növekedés mértékét, ütemét és irányát. A harmonikus kapcsolódás tudatos formálásában az előzményes, következményes szakaszok technikai kapacitásai (ezek „átbocsátó képessége”) csupán a kérdés egyik — bár igen jelentős — oldala. (Gyakorlatilag ugyanezt mondhatjuk a kapcsolódó szakaszok technikai, műszaki színvonalára vonatkozóan is.) Ami a harmonikus kapcsolódás másik — nézetünk szerint az előzőt is meghatározó — oldalát jelenti, az a vertikum elemei számára biztosított gazdasági effektusok kérdése.

A Közgazdasági Szemle 1970. évi 2. számában erről ezt olvashatjuk (183. oldal): „A szocialista tagozódásban a vertikum minden fázisában igyekeznek azonos vagy megközelítően azonos érdekeltségi effektust megteremteni, abból kiindulva, hogy ez felel meg a munka szerinti elosztás elvének. Ezzel lehet leginkább megvalósítani az igények maximális kielégítését a termelés állandó és zavartalan növelése mellett. Ha az érdekeltségi rendszer nem biztosít elegendő feltételeket a termék útjának egyengetői számára, a termelésben zavar állhat be. Olyan alá- és fölérendeltségi viszonyok alakulnak ki, amelyben az egyik fél kiszolgáltatottja lesz a másiknak.”* Ez a felfogás helyesen ragadja meg a vertikum különböző fokozatain álló elemek tudatosan „beállított” gazdasági (érdekeltségi) effektusainak és a szocialista elosztásra jellemző szükségszerűségek viszonyát, valamint ezek együttes tartalmát. Az „azonos mértékkel, de nem egyenlő mértékben” elv teszi lehetővé, hogy a tudatos átfogó gazdaságpolitika által kialakított differenciálás — mély egyenlőségi tartalmával — biztosítsa a vertikum (effektív társadalmi szükségletekhez igazodó) dinamikus fejlődését.

2. A gazdasági tendenciák spontán érvényesülésének feltételei között az integrációban résztvevő gazdasági szervezetek adott gazdasági potenciáljai lényegileg határozzák meg az integráción belüli viszonyokat. Ilyen helyzetben a tőkeértékesülés lehetőségei a technikai fejlődés szempontjából legimpulzívabb ágazatokra helyezi fő súlyát, rendszerint azon szakaszokba, amelyek az adott vertikumban „stratégiai magaslaton” vannak. A stratégiai magaslat kérdését persze legtöbbször a realizálási szakaszhoz való közelség, más esetben a tőkekoncentráció mértéke dönti el. Hazánk élelmiszer-gazdaságának utóbbi negyedszázados fejlődése során is voltak olyan periódusok, melyekben a társadalmi tiszta jövedelem realizálása túlnyomó részben a mezőgazdasági nyersanyag-termeléshez képest következményes szakaszokban (feldolgozás, értékesítés) történt. Ez a szituáció pedig olykor a mezőgazdasági termelés akkumulációjának kritikus beszűkülését eredményezte, nem teremtetett elégséges

* Sándor Imre: A vertikális kooperáció lehetősége és szükségessége

bázist a szükséges és átgondolt fejlesztések megvalósítása számára. A vertikumon belüli gazdasági potenciálok egyenlőtlen fejlődése (amikor is tehát a tőkeáramlás révén a pótlólagos befektetések és fejlesztések aránytalanul a legimpulzívabb ágazatokban történnek), teremti meg az alá- és fölérendeltség, a kizsákmányolás viszonyait.

3. A gazdasági integráció nem alkalmoszerű gazdasági és műszaki-, technikai kapcsolatok sorozata az adott vertikum elemei között. Az integráció — akár párosul egyfajta és részleges tulajdoni integrációval, akár csak a vezetés, döntés, ellenőrzés stb. gazdasági következményekkel bíró centralizációját tükrözi — a vertikum elemei közötti tartós kapcsolatok rendszerére épül. A „tartósság” kritériumának megítélésében pedig — véleményünk szerint — a vertikum elemei közül a leghosszabb idejű szakasz termelési ciklusának többszöröse az irányadó. Ez pedig a mezőgazdaság termelési, és e változatok (szövetkezetek) gazdasági ciklusa. A tranzit-jellegű tárolás és használati-értékmegőrzés módszereinek (technikájának) fejlődése révén ugyanis a mezőgazdasági nyerstermék feldolgozásában (konzervipar), a realizálásban stb. adott időszakban (pl. egy év leforgása alatt) több termelési ciklus mehet végbe a nyersanyagtermelés egyszeri reprodukciója esetén is. Ez magyarázza, hogy szerződéses rendszer keretei között is kifejlődik az integráció, ill. hogy ennek tervszerű kiépítésében a szerződéses rendszer komoly eszköz lehet.

4. Az élelmiszer-gazdasági integrációban a termelés realizálásakor a kockázati elem súlyának lehetőség szerinti maximális csökkenése nagy jelentőségű ismérv — egyben célkitűzés is. A kockázat jelentőségét a vertikum egészében alapvetően a mezőgazdasági nyersanyag-termelés helyzete determinálja és ebben a szakaszban csökkenése pozitívan hat ki a teljes ágazati vertikum gazdasági eredményességére. Az általános fejlődés képe eddig azt mutatja, hogy a fenti célkitűzés a vertikum elemei között a kockázat teherviselésében egyfajta átrendeződés révén valósul meg — természetesen a termelőerők fejlettségének adott szintű korlátai közepette. A mezőgazdasági nyersanyag-termelés számára — az előzményes és következményes szakaszok részéről — nyújtott különböző szolgáltatások, adaptált technológiák, termesztési eljárások, kedvezmények és garanciák stb. a kockázati tényező újszerű megoszlását eredményezik és a termelőerők fejlettségi színvonalával összefüggésben csökkentik az egész vertikumra nézve a relatív kockázat súlyát. Itt azonban mutatkozik legalábbis két lényeges szempont.

A mezőgazdasági termeléshez kapcsolódó szakaszok — ennek kockázatát csökkentő — „intézkedései” pótlólagos ráfordításokat, tőkebefektetést igényelnek. A tőkés gyakorlatban gazdasági növekedés szempontjából dinamikus ágazati vertikális integrációk csak tőkeerős előzményes, de főleg tőkeerős következményes szakaszok vállalkozásai révén bontakoznak ki. Olyanokban, ahol a biotechnikai fejlesztés rendkívül nagy eszköz-igényét e szakaszok gazdaságilag fedezni képesek, mégpedig nem is kis mértékben.

Az összkockázat súlyának csökkentésével kapcsolatos másik fontos szempont a gazdasági integrációk eddig tárgyalt vonásainak szoros összefüggése. A nyersanyag-termelés fejlesztési eszköz-szükségletének akárcsak részbeni finanszírozása — a tőkeerős kapcsolódó szakaszok részéről — elengedhetetlenül feltételezi a kapcsolatok tartósságát, csak úgy, mint a kapcsolatok harmóniáját. Ismételjük, a harmonikus kapcsolódás alatt itt elsősorban a folyamatszabályozásnak azt az előrelátását értjük, amelyben a szabályozás valamennyi vektora a mindenkor relatíve minimumban levő tényező szükségleteit tekinti meghatározó jelentőségűnek. Minden más esetben a vertikum egészére nézve bekövetkezik az optimális gazdasági hatékonyságtól való elmaradás. Ez a dologi természetű szükségszerűség tehát az, amely hosszú távon lehetetlenné teszi az integrált vertikális gazdasági kapcsolatokban — a partikuláris részérdek erőltetését és túlhajtását. A szocialista tervszerű folyamatszabályozásnak tudatosan és perspektivikusan kell a résztvevő elemek mennyiségi és minőségi optimumára orientálni, melyre más feltételek között a tőkés gazdaság a tendenciák szükségszerű megsértése, ennek nyomán konfliktusokkal terhes fejlődése révén rákényszerül.

5. A vertikális kapcsolatok egészséges fejlődésében fontos szerepe van annak, hogy a kooperációs résztvevők rendelkeznek sajátos, valamiképpen elkülöníthető mikro-érdekszférával. Az elkülöníthető önálló érdekeltségi rendszerek tényleges — és gyakorlati — jelentőségének túlbecsülése helytelen volna, miután a termelés területi elhelyezése — a termelhető kultúrák és állati termékek klimatikus-, talaj stb. viszonyok által behatárolt köre, továbbá a közgazdasági környezet (piac-távolság, szállítási lehetőségek, ez utóbbival összefüggésben a használati érték sajátosságai stb.) mind lényeges korlátozó tényezők a vertikum elemei érdekeltségi viszonyainak fejlődésében. Úgy is mondhatnók, hogy e részérdekeltségek számára az említett tényezők determinált fejlődést tesznek lehetővé. Mégis, hazánk viszonyai szempontjából számolni, de tervezni is kell a vertikumok elemeinek létező önálló érdekeltségével. A mechanizmus-reform egyik törekvése e területen az értékesítési irányok (árupályák) számának (lehetőségének) növelése, ezek korábbi kényszer-jellegének megszüntetése, a hatékonyság-arányos felhalmozás és fejlesztés közgazdasági viszonyainak kialakítása, tervszerűen szabályozott piaci mechanizmusok alkalmazásával. A népgazdasági folyamatszabályozás egyik fő feladata, hogy mérsékelje a vertikum elemeinél más és vonatkozásban jelentkező — már felvetett — természetes meghatározó tényezők torzításait.

Miért beszélünk itt a gazdaságpolitikai orientáció mérséklő feladatairól? Azért, mert a szóbanforgó — a mezőgazdasági termelésnél szinte „természetrajzi”, egyéb tekintetben pedig gazdasági jellegű — tényezők hatásait teljes egészében kiküszöbölni nem lehet. A biotechnikai kérdéseknél ez egyértelmű, de nem ilyen kézenfekvő dolog pl. az árupályák gyarapítása esetében, a feldolgozóipari vállalatok monopolhelyzete tekintetében. Egyrészt mezőgazda-

sági termelőszövetkezeteink gazdálkodásában a koncentrációs folyamatok igen előrehaladtak, és a szakosított termelés (a tisztább termelési profil kialakításának) útján is jelentős szakaszt hagytak maguk mögött, bár a folyamat elején tartunk még. Ezért a nagytömegű nyersanyag realizálásában, mint alapvető felvevő-piacca a körzetben működő — legtöbbször esetlen — nagy feldolgozóipari vállalattal számolhatnak. Vagyis sok értékesítési csatorna (lehetőség) nem áll ténylegesen rendelkezésünkre, ami az árupályák számát valóban és érdemében gyarapítaná. Az önálló értékesítés, a szövetkezeti vállalkozások munkáját — ezek jelentőségét — nem becsülhetjük le. Mégis, a kialakult tényhelyzet félretolása illuzórikus eszmefuttatásokhoz és következtetésekre vezetne.

6. A gazdasági integráció sokoldalú együttműködést, tervszerű összehangolást, sokrétű információ-cserét stb. feltételez, amelyek mindenképpen megkövetelik az egységes (centrális) irányítást — legalább az adott folyamatra nézve. Ezt a feladatot az integrátor, integrációs pólus látja el, mely gyakran a gazdasági potenciál (tőkeerő) függvénye. Arra vonatkozóan, hogy a vertikális láncolatban az integrációs pólus hol található, sokféle tapasztalat van.

Egy bizonyos, az ti., hogy az integrátor a folyamatszervezés „főszereplője”. Tőkés gazdaságban rendszerint a funkciójában az érdekeltségek fókuszaként jelenik meg, a rendszeren belül saját céljainak megfelelő általános érvényű tényezőként. Szocialista viszonyok között az integrátor minőségét maga a népgazdasági terv jelenti úgy, hogy a különböző (közgazdasági, jogi stb.) szabályozások „apparátusával” a központi akarat megjelenítését, mint egyfajta „szereposztást” a gazdálkodó szervezetekre (állami és szövetkezeti vállalatokra) ruházza. Itt tehát az önálló vállalati érdekeltség determinált kifejlődésére lehetőség mutatkozik, ezért nem mondhatjuk, hogy adott vállalat integrátori funkciójában csak egyfajta végrehajtói szervező. Tőkés viszonyokhoz képest itt az integrátor saját érdekeltségi töltése a több pólusú integrált rendszerben jelenik meg a folyamatszervezés stratégiai magaslátán, ami nem is kevés. A vállalati működés általánosan érvényes közgazdasági, jogi feltételrendszerében kell már eleve biztosítani (legalábbis a fő arányokban), hogy a stratégiai magaslát révén realizálható vállalati érdekeltség csakis a részérdeknek megfelelő érvényrejutásával legyen valósággá.

A sorra vett attribútumok (illetőleg némely esetben ma még csak követelmények) mutatják, hogy a teljes tulajdoni integráltságot nem tekintem műértelemben gazdasági integrációnak, hanem az így előálló komplex feladatkört nagy- vagy vertikális vállalati kérdésekhez utalom.

A megvalósulás minőségi tartalma

A gazdasági integrációkat a szakszerzők sokféle szempont alapján, rendkívül változatosan osztályozzák. Nézetünk szerint a kérdésben döntő jelentőségű, hogy az árutermelés viszonyai között mindenfajta gazdasági integrációban a termelési viszonyokban is mélyreható változások mennek végbe, amelyet viszont az elérni kívánt gazdasági cél határoz meg. Hosszabb periódus átlagában a gazdasági integrációkon belül jellemezhető belső (mikro) viszonyok jellege, az adott termelési mód (makroszkopikus) termelési viszonyainak tükröződése. Ezért a gazdasági integráció minőségi tartalmát tekintve lehetnek

- alá- és fölérendeltség viszonyait tükröző, tehát kizsákmányoló, és
- a kölcsönös előnyökön alapuló, egyenrangúságot tükröző gazdasági integrációk.

Tőkés termelési viszonyok között a gazdasági integrálódás fő mozgató ereje a tőkés felhalmozás törvényeinek alárendelt tőkekoncentráció (termelési viszony), míg a folyamatosan bővülő realizálás, nyersanyag-biztosítás, termelékenység fokozása stb. folyamatszabályozást igénylő célkitűzései (technikai-, műszaki relációk) csupán közvetett módon juthatnak kifejezésre. Szocialista termelési viszonyok között ugyanakkor a társadalmi célkitűzések megvalósítására orientált (egységes) folyamatszabályozási szempontok következetes érvényesítésének lehetősége, egyben szükségszerűsége is fennáll. A társadalmi célkitűzés pedig a gazdálkodás hatékonyságának fokozása, a szocialista felhalmozás keretében a tervszerű koncentráció meggyorsítása, vagyis a gazdasági növekedés tudatos és arányos biztosítása. Más szavakkal: nézetünk szerint szocialista termelési viszonyok között egy-egy népgazdasági ág (így az élelmiszer-gazdaság is) a benne résztvevő — és a vertikum különböző fokozatain működő — szervezetek harmonikus közgazdasági kooperációja révén egy integrált mechanizmus vagy integrált rendszer vonásait tartalmazhatja anélkül, hogy ez a tőkés gazdasági integráció sajátosságait tükrözné, és hogy emiatt tagadni kellene a vertikális és horizontális integrációk kibontakozását vagy létezését (ill. ennek elvi és gyakorlati lehetőségét) a szocialista országokban.

De nem mondhatjuk, hogy az előbb megfogalmazott cél és követelmény — most már az élelmiszer-gazdaságot nézve — a gazdasági fejlődés konkrét gyakorlatában minden időszakban egyaránt és töretlenül érvényesült. A szocialista árutermelés és közgazdasági tendenciáknak hiányos ismerete, vagy ezek követelményeinek elhanyagolása, a hiánygazdálkodás feltételei közt alkalmazott gazdaságirányítási metódusok (ezt periodikus gazdasági kényszerhelyzetnek tekintjük), az öröklött élelmiszer-gazdasági struktúra — ezen belül a vertikum elemei közti műszaki színvonal differenciái — stb. következtében

a fejlődésnek indult integrálódás élelmiszer-gazdaságunkban több szempontból az alá- és fölérendeltség viszonyait tükrözte. Sajátos módon legtöbbször ezek a viszonyok — a nagyobb élelmiszeripari gazdasági potenciálok siettetett kialakulása, monopolszervezetek és monopolhelyzetek létrejötte, a forgalmi szférában a kényszerpályák stb. révén — a mezőgazdasági nyersanyag-termelés hátrányára alakultak, és ebben a szférában a szocialista felhalmozás folyamatosságát is akadályozták azon túl, hogy — egyébként reálisan számbavehető — nemzeti jövedelem kieséssel jártak. Végül is mindezt a tervszerűségi követelmények periodikus háttérben szorulásaként kell kezelni, melyben az egységes folyamatszabályozás csak korlátozottan funkcionálhatott és ezért mondtuk, hogy a gazdasági integrációkon belüli viszonyok csak hosszabb periódus átlagában tükrözik az adott termelési mód egészére jellemző viszonyokat. E kérdések azonban — élelmiszer-gazdaságunk „szektorális viszonyait” tekintve — már nem választhatók el a szövetkezeti szektor itt betöltött szerepétől, és specifikus vonásaitól. Leegyszerűsítve, de fő vonásaiban: a mezőgazdasági nyersanyagtermelés termelőszövetkezeti, a mezőgazdasági termelvények forgalmazása szövetkezeti és állami, míg a mezőgazdasági termékek ipari feldolgozása túlnyomó mértékben állami iparvállalati keretek közt valósul meg.

Szövetkezeti összefüggések

A szövetkezeti szektor népgazdaságunk szerkezetében elfoglalt nagy súlya, az átfogó gazdaságpolitikai orientációban — a fejlődés minden szakaszán — megkülönböztetett figyelmet és feladatokat jelentett. Ezért tehát szükséges megvizsgálni azokat a vonásokat, amelyek egyrészt közősek vagy hasonlóak, a szövetkezés gazdasági tartalma, valamint a gazdasági integráció között, másrészt azon feltételek jellemvonásait, melyek a népgazdasági értelemben vett integrálódás közepette lényeges hatást gyakorolnak szövetkezeteink működésére, gazdasági fejlődésére.

A szóbanforgó feltételezésre számos közgazdasági tényező is feljogosít, melyek közül legalább két szempontot — mint alapvetőket kiemelünk. Az egyik az, hogy mindenféle szövetkezés elválaszthatatlan egyfajta konkrét gazdasági célkitűzés megvalósításától, függetlenül annak kétségtelenül szembe-tűnő mozgalmi jegyeitől. (A szövetkezeti irodalomban ma már erről érdemi vita nem folyik, mégis — főleg az elmélet klasszikusaira hivatkozva — gyakran kísért a mozgalmi jegyek egyoldalú túlhangsúlyozásának idealizmusa.)

Ha pedig a szövetkezet valamely gazdasági cél elérésére létrehozott szervezet, akkor ránézve a közgazdasági tendenciák (bizonyos motivációkkal együtt) ugyanolyan értelemben érvényesek, mint a gazdasági cél megvalósítását szolgáló egyéb szervezetekre — meghatározott termelési viszonyok feltételei közepette.

Az integrációs folyamatok sokoldalúan hatják át szövetkezeteink működését. Ezek legáltalánosabb körét a két- és többoldalú gazdasági kapcsolatok tömegét végeredményben egységes keretbe foglaló általános szerződéses (termeltetési, értékesítési stb.) viszonyok rendszere jelenti, ezek elvi szabályozásai adják. (Itt többéves tartós, ismétlődő szerződéses kapcsolatokra gondolunk, de ezek nem járnak szervezeti módosulásokkal, még részbeni szervezeti összeolvadással sem!) Ennek keretében formálódik a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és állami élelmiszeripari vállalatok közti kapcsolatok révén, továbbá a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és állami, ill. szövetkezeti kereskedelem gazdasági kapcsolatai útján a hazai élelmiszer-gazdasági vertikális integráció túlnyomó mértékben. A kérdés jelentőségét azzal szemléltetjük, hogy a szerződéses rendszer az a „kötőszövet”, amelyben az élelmiszer-gazdasági integrációs folyamatok „anyagcseréjének” túlnyomó hányada végbe megy. Az 1968-ban indított mechanizmus-reform további lépést jelentett az irányban, hogy a szövetkezetek egymásközt és állami vállalatokkal kötött szerződéseit a korszerű termelési, szállítási és forgalmazási módozatok követelményeinek már az alapfeltételekben eleget tegyenek, továbbá, hogy a helyi adottságok jobb kihasználása érdekében a kölcsönösen előnyös szövetkezeti, vállalati érdekek a korábbinál intenzívebben érvényesüljenek. A megoldandó feladatok azonban jelentősek. A korábbi gazdaságfejlődési periódusok ma is erős hatásként a mezőgazdasági és élelmiszer-termelvények jelentős hányada, még mindig kényszerpályán mozog, tehát az értékesítési irányok, az értékesítési lehetőségek gyarapítása, egyszóval a lehetséges árupályák további gazdagítása igen aktuális és fontos gazdaságpolitikai orientációs, közgazdasági feladat. Ugyancsak fontos az élelmiszeripari szervezetben korábban kialakult vállalati centralizáció (és részben koncentráció) folytán, a mezőgazdasági termelésre sok tekintetben hátrányos monopolhelyzetek ésszerű korlátozása, illetve megszüntetése. A kölcsönösség elve itt két oldalról korlátozódik: az állami élelmiszeripari szervezetek vállalati központjai által beszűkített döntési szabadság és a nagyságrendileg különböző gazdasági potenciálok szempontjából.

A szövetkezeti gazdasági integráció másik — speciális — megvalósulási ága sajátosan a szövetkezetekhez, mint konstrukcióhoz (sajátos tulajdonviszonyhoz) és mint népgazdasági szektorhoz kötődik. Itt az integrálódás különböző szintjeit kell megkülönböztetnünk attól függően, hogy az üzemi vagy üzemek fölötti szinten valósul meg. Természetesen mindkét szint esetében megjelenik a gazdasági tevékenység hatékony koordinációját feltételező irányítási centrum, mint „üzemi” vagy résztvékenységek feletti funkció, melynek révén a gazdasági tevékenység egésze „integrálttá” válik. Az irányítás centralizációja a fejlődés során ugyanakkor gyakran párosul különböző termelési, gazdálkodási stb. szolgáltatásokkal, amelyek egyre egzaktabbá teszik a szoros gazdasági kapcsolatok integrációs ismérveit.

Ebben a felfogásban tehát szövetkezeteink legfőbb gazdasági integrációs területei a következők:

1. *Üzemi szinten:*

- a) a kereskedelmi (fogyasztási és értékesítő) szövetkezetek integráló hatása;
- b) a szakszövetkezeti működés egésze (itt a tagok egyéni termelése mellett, a termelés csak néhány feltétele közös — pl. géphasználat, jármű — és az értékesítés közös szövetkezetei);
- c) a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagi háztáji gazdálkodását illető integrációja (ebben jelentős szerephez jutnak az általános fogyasztási és értékesítő szövetkezetek, a beszerzési, értékesítési funkciójukkal);
- d) a szövetkezetek üzemi vertikális tevékenységének bővítése, meghosszabbítása.

2. *Üzemek (szövetkezetek, termelőszövetkezeti gazdaságok) felett:*

- a) a szövetkezetek szövetségeinek integrációs szerepe;
- b) szövetkezetek tartós gazdasági kooperációja (közös vállalatok, vállalkozások).

Az élelmiszer-gazdasági integrációnak ezek a speciálisan szövetkezetekhez kapcsolódó területei a közgazdasági és más társadalomtudományi kutatások fontos területeit képezik. A kérdések egyik köre az, hogy a gazdasági növekedés előrehaladtával a vállalati működés szövetkezeti mechanizmusai miként alakulnak (vagy alakuljanak) át a belső demokratizmus magasabb minőségévé. Olyanná, melyben kibontakoznak a tulajdonosi öniszerveződés valószínű pályái és tényleges értékei, összhangban a korszerű vállalati dinamizmus követelményeivel. A kutatási feladatok másik része a szabályozó rendszer továbbfejlesztésének követelményéből adódnak. E feladat szerteágazó gazdagsága miatt csupán a következők kiemelésére szorítkozhatunk:

— A tervszerű piaci verseny révén a gazdasági integráció rendszerét úgy kell kiépíteni, hogy az eszközáramlás a legnagyobb társadalmi megtakarítás elve szerint, a leghatékonyabb működési területen összpontosuljék. Más szavakkal ez a jelenlegi élelmiszer-gazdasági struktúra korszerűsítését jelenti, az ésszerűtlen kényszerpályák és monopolhelyzetek fokozatos felszámolását, a szabályozó rendszer szektor-különbözőségeinek csökkentését, az állami élelmiszeripari szervezet korszerűsítését, a specializáció és koncentráció fokozását a mezőgazdasági nyersanyagtermelésben.

— Az általános — nemzetközileg is megfigyelhető — fejlődési tendenciák mozgásirányának megfelelően az integrációs nagy-szervezetek térhódítása várható, melyek kifejlődése számára a jelenleginél kedvezőbb feltételek biztosítását kell kidolgozni.

E téren az első lépéseket a különböző társulások (egyszerű gazdasági együttműködések, közös vállalkozások és vállalatok stb.) működésének jelenlegi tapasztalatai alapján figyelhetjük meg.

Végül mindezek „háttérében”, minden szinten és területen újszerű megfogalmazásban kell felvetnünk a műszaki fejlesztés feladatait, a korszerűség, az üzemméret és adottságok, valamint a termelő eszközök körében a tervszerű piac feltételeinek megteremtését és kibontakozását is.

Összefoglalva

A gazdasági integrációs tendenciák hazánk élelmiszer-gazdaságát is sokoldalúan érintik. Korszerű felfogásban a gazdasági integrációt folyamatszervezési eszköznek tekintjük, amely azonban nem szorítkozik csupán az együttműködés technikai-műszaki relációira, hanem a termelési viszonyokat is jelentősen befolyásolja. Ilyen értelemben az együttműködők részérdeke számára a korlátozott érvényesülés lehetősége adott, melyet a folyamat egészének maximális hatékonysága határoz meg. Ebben pedig kiemelt jelentősége van a relatíve minimumban levő tényezőnek. Ezzel összefüggésben a kockázat újszerű megoszlása magának a kockázati tényező jelentőségének csökkenéséhez vezet, az integrált rendszer folyamatszervezése révén. Az élelmiszer-gazdaság termelőerőinek oldaláról a relatíve minimumban levő tényező a biotechnikával összefüggésben a mezőgazdasági termelés. Ez, a folyamatok közgazdasági „könnyűségében” a fejlesztések arányainak, súlypontjának meghatározásakor jelent a tervszerű gazdaságpolitika számára fontos — népgazdasági érdekre orientált — feladatrendszert. Tekintettel arra, hogy a gazdasági integráció, mint folyamatszervezési elv és eszköz a vállalati magatartáson keresztül jelenik meg, a gazdaságpolitikai szabályozás szempontjaiban a szektorális viszonyok mérlegelése és figyelembe vétele elengedhetetlen. Ugyanakkor mindezeket egybe kell kötni az átfogó szövetkezetpolitikai koncepció mozgalmi feladatainak megvalósításával.